

Bir sağlık sorunu olarak şiddet

Prof. Dr. Akile Gürsoy

İngiltere Durham Üniversitesi Antropoloji Bölümünden mezun olduktan sonra Hacettepe Üniversitesi'nde sosyal antropoloji doktorasını tamamladı. 1983-1998 yıllarında Marmara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümünde öğretim üyesi, 2009-2011 arasında İstanbul'da yeni kurulan bir vakıf üniversitesinde rektörlük yaptı. 2009'dan bu yana Avrupa Bilim Vakfı (ESF) Sosyal Bilimler Daimi Komitesi'nde Türkiye'yi temsil etmektedir. Araştırma alanları sağlık antropolojisi, nüfus konuları, göç ve bilimde ideolojidir.

Evrende, doğada ve insanlık tarihinde şiddet hiç eksik olmamıştır. Büyük patlama, deprem gibi varoluşun köklerinde bulunan şiddete felsefeciler kozmik şiddet tanımını getirmişlerdir (1). İnsan davranışı olarak uygulanan ve yaşanan şiddet ise daha farklı niteliktedir. Bu türüyle şiddet, değişik biçimlerde ve oranlarda olsa da, bütün toplumlarda görülen önemli bir toplum sağlığı sorunudur. Şiddet yaşamımızın her alanında karşımıza çıkabilmekte, içimizde barınmakta ve üzerimizde yönlendirici, bazen de onarılmaz derin izler bırakmaktadır. Şiddet anlayışı ve şiddete karşı tutumlar, kültürden kültüre ve çağlar boyunca değişime uğramıştır. Şiddet son yıllarda kriminolojinin, suç ve hukuk dünyasının ötesinde bir sağlık sorunu olarak görülüp ele alınmaktadır. Medyada sıkça gündeme gelen sağlık sektöründe sağlık çalışanların maruz kaldıkları, çoğunlukla hasta yakınları tarafından uygulanan şiddeti bu genel şiddet sarmalının bir parçası olarak değerlendirmekte yarar var. Sosyal bilimciler şiddeti tanımlamanın ötesinde, şiddetin sebep ve sonuçlarını anlamının kaçınılmaz önemini vurguluyorlar (2).

Dünya Sağlık Örgütü, şiddet kavramının etrafı bir tanımını vermenin yanı sıra, bu tanımda yapılan eylemin sonucunda ne olursa olsun, niyetin önemini hesaba katmakta, ancak niyet olmadan da karşı tarafa bir zarar geldiyse, şiddetten söz etmenin mümkün olduğunu söylemektedir. Dünya Sağlık Örgütü, çoğu şiddet türlerinin önlenemez olduğunu; ayrıca yoğun yoksulluk yaşayan bölgelerin varlığının, kadın-erkek eşitsizliğininin, gelir dağılımı bozukluğunun, alkolizmin,

çocuklar ve ebeveynler arasında sevgi ve dayanışma ilişkisinin bozulmasının şiddeti artırıcı faktörler olduğunu kabul etmektedir (3).

Şiddet Türleri

Şiddet dediğimizde akla öncelikle, insanın bedensel varlığına karşı gerçekleştirilen fiziksel şiddet geliyor. Burada nihai olarak bir insanın yaşamına son veren, ölümcül bir darbe oluşturan şiddet türü öne çıkıyor. İstatistikler bize kasıtlı öldürme (cinayet) ve çatışma ölümleri olarak tanımlanan (*homicide*) oranlarının toplumdan topluma, hatta bir ülkede bölgeler arası farklı olduğunu gösteriyor. 100 000'de bir olarak ifade edilen bu ölüm oranları Latin Amerika ve Orta Afrika, Orta Doğu gibi bölgeler için göreceli olarak daha yüksek; Kuzey ve Orta Avrupa gibi bölgeler için daha düşük çıkıyor. Mesela 2012 yılı verilerine göre, Türkiye'de ve Nepal'de 2,6 / 100.000 olan bu ölüm oranı, Japonya ve İsveç için 0,7; Pakistan için 7,7; Güney Afrika için 31; Belize için 44,7; Venezuela için 53,7 ve rekor düzeyde yüksek orana sahip olan Honduras için 90,4 olarak veriliyor (4). Kişiler arası şiddet sonucu gerçekleşen ölümlerin çoğu silahlı saldırı ve bıçak gibi keskin aletler sonucu gerçekleşmektedir.

Bir insanın canına kast eden veya neticede bir canın yok olmasına yol açan şiddet türü esasında bir buzdağının görünür tepesi gibidir. Ancak ölüm çok kesin ve ölçülmesi tartışılmaz olduğu için sayısal olarak en kolay ifade bulan şiddet istatistiği kabul edilmektedir. Oysa adli kayda geçmiş olan cinayetler ve çatışma neticesi ölümler, bize toplumdaki

fiziksel şiddetin sadece bir şeklini ifade etmektedir. **Fiziksel şiddet**; dayak, tokat atma, tekmeleme, itme, yumruklama, bedenin bir uzvuna zarar verme, gibi eylemleri içerebilir ve yaralanma, bir uzvu veya yetiyi kaybetme gibi neticeleri doğurabilir. Şiddete maruz kalan kişi için bu neticeler geçici veya ömür boyu kalıcı olabilir.

Fiziksel şiddetten söz etmek için mutlaka karşı tarafın bedenine dokunmak gerekmiyor. Vuracakmış gibi el kaldırmak, üstüne yürümek, etraftaki eşyaların yerlere atılıp kırılması, çevrede bir hayvana tekme atmak gibi şiddet tezahürleri ile hedef alınan şahsın etrafındakilere zarar verilmesi suretiyle şiddet görüntüsüne maruz bırakılarak sindirme hareketleri de fiziksel şiddet sayılıyor. Fiziksel şiddete kıyasla toplumda çok daha sık rastlanan ancak tespit edilmesi daha da güç olan sözel, psikolojik, cinsel ve ekonomik şiddet türlerini de algılayabilmek önemlidir.

Sözel şiddet ise, hedef alınan insanı aşağılayıcı, alay edici, küfürlü, tehditkâr veya ezici sözler içeren veya yüksek ses tonuyla karşısındakini sindirmeye yönelik bir hitap tarzını içeriyor. Sosyal bilimciler gizli şiddetten hatta severek uygulanan şiddetten de söz ediyorlar. Neticede hedeflenen karşı tarafı ezme, rahatsız etmek, duygu ve düşüncelerini ele geçirmektir. **Cinsel şiddet** genellikle kadınlara olmakla birlikte erkeklere de uygulanabilen zorla veya baskıyla cinsel ilişkiye zorlamak, sözle cinsel tacizde bulunmak, zorla cinsel içerikli yayınlar izletmek gibi uygulamalar şeklinde de olabiliyor. Tecavüz ve ensest toplumlarda değişen oranlarda görülebilen cinsel şiddet uygulamaları ve sosyal sorunlar olarak karşımıza çıkıyor. **Ekonomik**

SİDDET

şiddet, geçim kaynaklarının ve paranın bir yaptırım, tehdit ve kontrol aracı olarak kullanılması ve bu vasıta ile insanların boyun eğmelerinin, kendi rızaları dışında eylemlerde bulunmalarının sağlanması anlamına geliyor. Ayrıca bir insanı zorla çalıştırmak veya çalışmaktan men etmek; birinin maaşına, gelirin, malına mülküne el koymak ekonomik şiddet kapsamına giriyor (5). Para kaynaklarının kısıtlanması, insanın temel ihtiyaçlarını alamayacak durumda olması ekonomik şiddet olup yoksulluk, başlı başına bir şiddet durumudur.

Fiziksel şiddete kıyasla psikolojik şiddetin tanımı daha karmaşıktır. Gerek hukukta, gerekse ruh sağlığı dünyasında psikolojik şiddetin tanımı üzerinde anlaşmakta zorluk yaşanmaktadır. Fiziksel şiddete kıyasla, psikolojik şiddetin etkilerinin daha az ciddi olduğu varsayımı yaygındır. Oysa özellikle yakın ilişkilerde yaşanan psikolojik şiddetin en az fiziksel şiddet kadar, hatta bazı durumlarda çok daha fazla olumsuz etkileri olduğu yapılan araştırmalarda ortaya çıkmaktadır. Ayrıca genellikle fiziksel şiddetten önce psikolojik şiddet uygulandığı da araştırmalarda sistemli şekilde bulunmaktadır (6). **Psikolojik şiddet**, yıldırma, bezdirme, alay etme, küçük düşürme, engelleme gibi bir dizi davranışı uygulayarak karşı tarafı rencide etme, itibarsızlaştırma, güçsüz durumda bırakma eylemidir. Sistemli ve

uzun süreli olarak uygulandığında bu tür şiddete maruz kalanlar ciddi sıkıntı ve semptomlar yaşayarak olumsuz etkilenirler. **Mobbing** türü psikolojik şiddette ise, genellikle birden fazla saldırganın tek bir kurban üzerine gelmeleri söz konusudur (7). Kökeni Latince *güruh*, tehdit edici kalabalık anlamına gelen "mob" kelimesi olup; *mobbing* olarak tanımlanan saldırganlık, tıpkı hayvanlar dünyasında olduğu gibi, tek bir kurbanı birkaç kişinin birden duygusal taciz ile üstüne gitmesi ve yıldırması anlamını taşımaktadır. Türkçeye de girmiş olan *mobbing* kelimesi, psikolojik taciz anlamını taşımaktadır ve özellikle işyerleri ortamları için kullanılmaktadır (8). Araştırmalar, genelde kadınların işyeri şiddetine daha fazla maruz kaldığını göstermektedir (9).

Toplumsal Kurumlarda ve Sağlık Sektöründe Şiddet

Özellikle okullarda çocukların ve gençlerin birbirlerine yaptıkları yıldırıcı, bezdirici davranışları anlatmak için zorbalık (*bullying*) kavramı kullanılmaktadır. Zorbalık, okul ortamlarında genellikle daha büyük çocukların kendilerinden daha küçük veya bir şekilde daha güçsüz veya farklı olarak algıladıkları çocuklar üzerinde uyguladıkları kolektif şiddet davranışlarıdır. Mağdurla sistemli şekilde alay etme, küçük düşürme, eşyalarını

Fiziksel şiddetten söz etmek için mutlaka karşı tarafın bedenine dokunmak gerekmiyor. Vuracakmış gibi el kaldırmak, üstüne yürümek, etraftaki eşyaların yerlere atılıp kırılması, çevrede bir hayvana tekme atmak gibi şiddet tezahürleri ile hedef alınan şahsın etrafındakilere zarar verilmesi suretiyle şiddet görüntüsüne maruz bırakılarak sindirme hareketleri de fiziksel şiddet sayılıyor.

veya parasını alma, itekleme, sosyal dışlama, dövme ve daha ileri fiziksel şiddete maruz bırakma şeklinde tezahür edebilir. Daha “güçlü” olan ve zorbalıkta başı çeken büyük çocuğun etrafındaki arkadaşları da bu bezdirici davranışlara katılarak veya seyirci kalarak hedefteki öğrencinin yaşamını birlikte zehir eder, onu sindirirler (10).

Yapılan araştırmalar, sistemli şekilde uzun süreli bu tür davranışlara maruz kalan çocuğun okuldan soğuma, depresyona girme, okulda başarısızlık ve iler ki yaşlara taşınan psikolojik sorunlar gibi pek çok bedel ödediği ve olumsuz etkilendiğini göstermektedir. Dünya genelinde çocukların üçte birinin okulda en az bir dönem zorbalıkla karşı karşıya kalmaktadır. İlginç olanı, bir çocuk aynı zamanda hem şiddet mağdurudur, hem de kendisi şiddet uygulayıcısı olabilmektedir. Net çizgilerle ayrılmış “iyiler” ve “kötüler” yerine, şiddet denklemine yer değiştiren bireylerden söz etmek mümkündür.

Zorbalık, ciddi bir şiddet türüdür ve okul ortamlarında bununla mücadele etmek için pek çok eğitim ve entervansiyon programı yürütülmektedir (11). Amaç, okul ortamlarını şiddet kültüründen uzaklaştırılarak okulların eğitim almaya gelen çocukların potansiyellerini gerçekleştirmeye elverişli, yapıcı ve destekleyici ortamlar olmalarını sağlamaktır (12). Ayrıca şiddetin toplumda kabul gören, gözden kaçan, geçerli bir davranış türü olarak sayılmasını önlemektir. Okulda bu tür şiddetin aile içi şiddetle ve devlet-sivil vatandaş ilişkilerinde görünen şiddet kalıplarıyla da yakından ilişkili olduğu bilinmektedir. Gerek ailede kadınlara, çocuklara, yaşlılara ve bazen yetişkin erkeklere uygulanan şiddet ve devletin kolluk kuvvetlerinin uyguladığı “meşru” şiddet konuları başlı başına irdelenmesi gereken olgulardır.

Araştırmalar, sağlık sektöründe çalışanların diğer hizmet sektörlerine göre 4-16 kez daha fazla şiddete maruz kaldıklarını söylüyor (13). Yaşam ve sağlık vadeden mekânlar olan sağlık kurumlarında yer alan ve son zamanlarda medyada gündeme gelen şiddet, üzerinde ciddi olarak durulması gereken bir gelişmedir (14). Savaş hukukunda hastaneler korunması beklenen mekânlardır. Savaş zamanında dahi şiddete maruz kalmaması gereken yerlerdir. Bu bakımdan, sağlık kurumlarının toplumdaki günlük şiddet sarmalından arındırılmaları için özel gayret gösterilmeli, ülke genelinde programlar ve yaptırımlar geliştirilmelidir. Diğer taraftan, çoğu sağlık kurumu aslında kendi içinde şiddet barındıran kurumlar da olabilmektedir (15). Sağlık personelinin birbirlerine uyguladıkları şiddet ülkemizde de pek çok araştırmaya konu olmuştur (16). Ayrıca, hastalar da sağlık personeli tarafından şiddete maruz kalabilmektedirler. Bir diğer konu da modern tıp bilimi ve uygulamalarına yapısal analizlerle yöneltilen eleştirilerdir. Michel Foucault, “tıbbi gözlem” (*medical gaze*) kavramını geliştirmiş ve tıbbin bir insanın bedenini parçalara ayırarak hastanın birey olarak insanlığını elinden aldığı iddia etmiştir (17). Yani tıbbi uygulamalar bir sembolik ve yapısal şiddet ortamı oluşturmuştur. Toplumumuzun geleneksel hiyerarşik üst yapısının temel taşları olan *mülkiye*, *harbiye*, *tıbbiye* üçlüsünün otoritesinin son dönemlerde sarsılmasıyla acaba sağlık kurumlarında arttığı ifade edilen şiddet arasında bir ilişki var mıdır?

Şiddet Mekânları ve Şiddet Kültürü

Şiddetin yer aldığı mekânların incelenmesi şiddeti anlamamız açısından önemlidir. Bu mekânlardaki güç ve iktidar ilişkileri, otorite merkezleri ve

bu mekânlarda rolü olanların kurdukları ilişkiler şiddetin sebeplerini ve oluş süreçlerini anlamamız açısından çok belirleyicidir. Şiddet eylemleri insanların yaşadığı hemen tüm mekânlarda gerçekleşebilmektedir. Ancak şiddetin şekli görgü tanıklarının varlığından, etkin müdahale olup olmadığından da etkilenmektedir. Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi, şiddet sadece savaş meydanlarında veya tehlikeli olarak algılanan sokaklarda, ormanlar gibi ıssız ortamlarda, gece vakti karanlıkta, hapishane ve karakol gibi güvenlik güçleri ile suçluların bulunduğu mekânlarda yer almamaktadır. Okulda, iş yerinde, siyasette ve mecliste, siyasi parti ve dernek çatıları altında, spor yapılan yerlerde, parklarda, trafikte, toplu taşıt araçlarında, çocuk yetiştirme yurtlarında, huzur evlerinde, internet ortamında ve üstelik en güvenli sığınağımız olarak kabul ettiğimiz evlerimizin içinde gerçekleşmektedir. Kadın-erkek; genç-yaşlı; çocuk-yetişkin, farklı grupların şiddete maruz kaldıkları mekânlar birbirinden farklıdır. Mesela, genç erkekler genellikle sokaklarda, kadınlar ise ev içi mekânlarda şiddet kurbanı olmaktadır.

Şiddet, sadece insanların bulunduğu somut ortamlarda yer almamakta, zihinsel ve sanal olarak çocukların oyunlarında, masallarda; medyada, dizilerde, filmlerde, romanlarda da varlık gösterebilmektedir. İnternet çağında çocuklara sunulan oyunların çoğunda şiddet unsurlarının yaygın şekilde yer alması, çocukların hayal güçlerini ele geçirmesi pek çok psikoloğu ve eğitimciyi derinden kaygılandırmaktadır (18). Şiddetin geleneksel iletişim şekli olarak yaygınca ön plana çıktığı, şiddetin egemen olduğu kurumlar ve toplumlar şiddet kültürüne sahip olarak nitelendirilmektedir. Erkek-egemen sporlar, gençlik çeteleri gibi kurumsal yapıların, alt-kültürlerin kimlik belirleyici

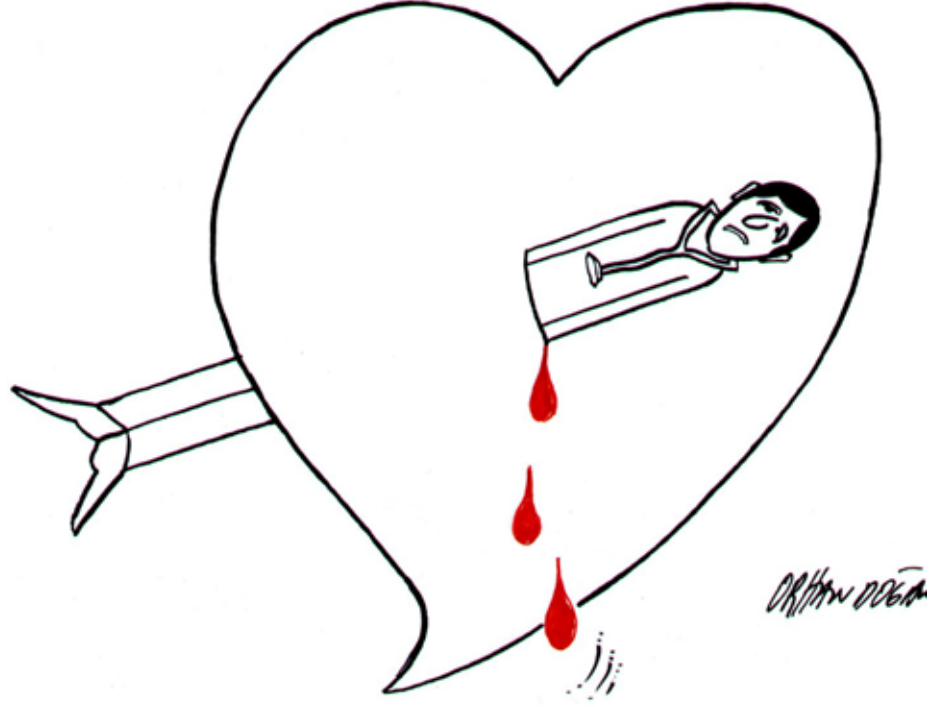
özellikleri arasında şiddetle olan sembolik bağlar söz konusu olabilmektedir (19). Gençlik çetelerinde sivrilme isteyen bir genç ne kadar acımasız olduğu ve kaç kişi öldürdüğü ile etrafında otorite kurabilir. Ya da ne kadar çok şiddet ve işkenceye maruz kalmış olsa da ayakta kalmış olan bir üyeye ayrı bir saygı duyulabilir. Şiddetin araçları olan tüfek, bıçak, kama gibi objeler çetenin simgeleri arasına girebilir.

Antropolog Napoleon Chagnon, Güney Amerika'da yağmur ormanlarında yaşayan Yanomamö kültürü üzerine yapmış olduğu ve etik açıdan çok tartışmalı araştırmasında bu kabileyi şiddete yatkın olarak tanımlamış, onları "Fierce People" başlıklı kitabıyla tanıtmıştır. Evlenmek için bir kelle getirmeleri, erkekliğin tezahürü olarak şiddet gösterisinde bulunmaları gerekliliği Yanomamö erkeklerini şiddete sevk etmekte ve kabilenin en önde töreni olan "savaş dansı" kültürlerinin simgesi haline gelmektedir (20). Antropolog Ruth Benedict, savaş sırasında incelediği Japon kültürünün hem şiddet eğilimli savaşçı, hem de ince estetik duyarlılığını birlikte ele aldığı etnografik araştırmasına "Krizantem ve Kılıç" adını vermiştir (21).

1990'larda vizyona giren "Kuzuların Sessizliği", kurbanlarını yiyen seri katil Hannibal Lecter'i konu edinen korku filmi Amerika'da U.S. Library of Congress tarafından "kültürel, tarihi veya estetik olarak" önemli bulunarak 2011'de Ulusal Film Kayıtlarında saklanmaya değer bulundu (22). Aslında, bu tür dehşet barındıran korku filmleri ve şiddetin odak yapıldığı "eğlence" türü bizim geleneksel kültürümüze yabancı bir sanat tarzı. Türkiye'yi de içine alan coğrafyada yerli filmlerin can alıcı cazibe noktası kendisini acındırarak sergilenen mağduriyet ve kader kurbanlığı üzerine kurgulanmış bir sanat tarzını ortaya çıkartıyor. "Ayşecik", "Küçük Emrah" gibi arabesk tadında filmler, ezilmiş yaşamların acıklı öykülerini sunarak izleyenleri duygu seline çekiyor. Türk filmlerinde görülen şiddet, genellikle yoksulluğun, çaresizliğin şiddeti. Batı filmlerinde ise şiddet hayal gücünün sınırlarını ürkütücü, dehşet verici şekilde zorlayarak şeytani boyutuyla korku salıyor. Son yıllarda Türk sinemasında da korku filmleri üretilmeye başlandı. Ancak sinemalar arasındaki bu geleneksel fark, acaba kültürlerimiz adına bize ne söylüyor?

Bitirirken Son Sözler

Şiddeti anlamaya ve önlemeye çalışırken, tabii yeryüzünde büyük dinlerin, felsefelerin ve öğretilerin şiddeti caydırıcı duruşlarını da hatırlamakta yarar var. Bu bağlamda, bir yerli Amerikalı hikâyesini aktarmak istiyorum: Bir Cherokee reisi çocuklarına yaşam dersi verirken, kendi bedeninde iki kurdun ölesiyeye savaştığını

Karikatür: Dr. Orhan Doğan

söyler. Kurtlardan birisi öfke, şiddet, kibir, üstünlük, yalan dolan, haset ve doyumsuzluktur. Diğer kurt ise sevgi, barış, umut, tevazu, dinginlik, cömertlik, dürüstlük, empati ve iyiliktir. Reis, bu savaşın herkesin içinde sürdüğünü söyler. Hikâyeyi dinleyen çocuk biraz düşündükten sonra, "Hangi kurt kazanacak?" diye sorar. Reis ise hemen cevap verir: "Hangisini beslersen o kazanacak" der.

Ülkelerin savunmaya / silahlanmaya ayırdıkları miktarlar ve bu miktarların genel bütçe içindeki oranları düşünülürse, uluslararası boyutta şiddete hazırlıklı olma / şiddete başvurma eylemlerinin tüm diğer bütçe kalemlerini geride bıraktığını görmekteyiz. Hemen bütün toplumlarda eğitim ve sağlık bütçeleri askeri bütçenin çok gerisinde geliyor. Güven ve şiddetsiz ilişki becerilerini yitirmiş bir dünyada sosyal bilimcilerin şiddet olgusunu ve yeni tezahürlerini incelemeleri kaçınılmaz önem arz ediyor. Uluslararası boyutta dünyamız adına, kurumlarımızda ve bireysel yaşamlarımızda içimizdeki hangi kurdu besliyoruz?

Kaynaklar

- 1) Ahmet İnam, Şiddeti Anlamak, <http://mimoza.marmara.edu.tr/avni/dersbelgeligi/kunduz/siddet/ahmetinamn.htm> (Erişim tarihi: 01.05.2015)
- 2) Yasemin Oğuz, Şiddeti Anlamak, Bilim ve Ütopya, Haziran 1998
- 3) Dünya Sağlık Örgütü, World Report on Violence and Health, 2002
- 4) 2012 Homicide Rates, Global Status Report on Violence Prevention, 2014
- 5) Elif Yılmaz, Ekonomik Sömürü ve Şiddet Mağduru Çocuklar, Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 1, Bahar 2013
- 6) O'Leary, K. Daniel, O'Leary, K. Danie, Psychological Abuse: A Variable Deserving Critical Attention in Domestic Violence, Violence and Victims, Volume 14, Number 1, 1999, pp. 3-23(21) Springer Publishing

Company, ISSN 0886-6708, Online ISSN: 1945-7073

7) Bayram Şahin, Tuğba Dündar, Sağlık Sektöründe Etik İklim ve Yıldırma (Mobbing) Davranışları arasındaki İlişkinin İncelenmesi, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 66-1

8) Serap Özen, İşyerinde Psikolojik Şiddet ve Nedenleri, "İş, Güç", Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, Cilt 9, sayı 3, Temmuz 2007

9) Serpil Aytaç, Salih Dursun, Çalışma Hayatında Kadına Yönelik Şiddet. Sağlık Sektöründe Bir Uygulama, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt 71, Sayı 1, 2013

10) Rıza Gökler, Okullarda Akran Zorbalığı, Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, Cilt 6, sayı 2, 2009

11) Milli Eğitim Bakanlığı: Zorbalıkla mücadele www.meb.gov.tr (Erişim tarihi: 01.05.2015)

12) www.bullyingcourse.com (Erişim tarihi: 01.05.2015)

13) Sağlık Çalışanları ve İşyerinde Şiddet, TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni, Cilt 14, Sayı 1, s. 19*74, 2015;

14) Behçet Al, Sağlık Çalışanlarına Yönelik Artan Şiddet, The Journal of Academic Emergency Medicine, 2012

15) Sibel Asi Karakaş, Ayşe Okanlı, Hemşirelik ve Mobbing, Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, Cilt 2, Sayı 4, 2013

16) Hülya Arslantaş vd., Hemşirelik ve Ebelik Öğrencilerinin Klinik Uygulamalarında Karşılaştıkları Şiddetin Boyun eğici Davranışlar ve Bazı Değişkenlerle İlişkisi, İ.Ü.F.N. hem. Derg (2012) cilt 20, Sayı 1: 53-61.

17) Michel Foucault, La Naissance de la Clinique, Presses Universitaire de France, Paris, 1963

18) Osman Dolu vd., Şiddet İçerikli Video Oyunlarının Çocuklar ve Gençler Üzerindeki Etkileri: Saldırganlık, Şiddet ve Suça Dair Bir Değerlendirme, Adli Bilimler Dergisi / Turkish Journal of Forensic Sciences, 9 (4): 54 - 75, 2010, * Suç Önleme Araştırma Merkezi Polis Akademisi Anıttepe Ankara

19) Sezer Ayan, Şiddet ve Fanatizm, Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 7, sayı 2, 2006

20) Napoleon Chagnon, Yanomamö: The Fierce People, 1967

21) Ruth Benedict, The Chrysanthemum and the Sword, 1946

22) National Film Registry